

и всеки път ще докажат, че става дума не за едностранчив, а за справедлив критически поглед. Неведнъж работите на Н. Манолова имат характер на разговор с писателя, тук дори можем да говорим за непринудена интимност на обръщението, всеки случай — за избягнато наставничество. Вярното намиране на тона, общо казано, не е от най-малките проблеми на оперативната критика. Н. Манолова в повечето случаи го намира.

Ще добавя още, че в критическата работа на Н. Манолова няма претенциозност. Тя е нарекла книгата си „Критически записки“, подзаглавието е „Статии, скици, проблемни бележки“, един раздел носи названието „Шрихи към портрет“ (само „шрихи“:), друг „Полемични бележки“ (а съдържа истински полемични статии). Неведнъж четем уговорките, че в даден случай се споделят само „мисли и наблюдения“, или „Тук искаме само да поставя някои проблеми във връзка...“ и т. н. Във всичко това намирам един самокритичен и възискателен към себе си автор. Самата Н. Манолова желае да приеме книгата ѝ не като опит за един вид характеризиране на литературното съвремие, не като систематизиране и осмисляне на всичките му белези, а само като един момент от текущата ѝ критическа работа. Безспорна е необходимостта от такива близки до днешния литературен ден книги, в никакъв случай не можем да говорим за остаряване на разглежданите тук проблеми.

Катя Янева

ДВЕ КНИГИ ВЪРХУ ПРОБЛЕМИ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ЛИТЕРАТУРА

А. П. Каждан. Книга и писател в Византия. М., „Наука“, 1973; Византийская литература, сборник, М., „Наука“, 1974

Макар книгата на Александър Петрович Каждан да се приближава до научно-популярния жанр, връзката ѝ с изследователското дело на големия съветски византолог и с тенденциите на съветското византознание позволяват да се постави до книга с по-изявено научен характер като „Византийская литература“, особено ако намерението е да се усети самата научна област, а не толкова авторият принос.

Подобен начин на рецензиране съответства на колективния дух на търсенията в съветската византинистика. Преминавайки от книга към книга, от статия към статия, от един към друг превод и коментар на византийски автор, читателят остава уважаван от взаимопроникването на частни наблюдения и общи изводи към едно единно дело.

Може би се дължи на обозримостта на самата област, но колкото и характерен да е за съветската културна атмосфера, духът на приобщаване в случая е изявен особено отчетливо.

Както се разбира от редакционния увод към втората книга, в Съветския съюз на византологията се гледа като на млада дисциплина. Очакват се частни изследвания, но главно общ курс, създаден на широка историческа основа и със съзнание за жанровата специфика на византийската словесност. Причината за известна изостаналост в тази област се тълкува обективно — на византийската литература се е гледало досега като на исторически извор, нейната художественост е била подценявана, а езиковата бариера не е допускала разбирането ѝ върху по-широка културна почва, нещо, което вече е извършено в областта на византийското изкуство.¹

Не бива да се смесва обективната изостаналост на съветската византология в областта на литературните студии с нашата отечествена. Докато в областта на византоложките исторически изследвания у нас съществуват дори пълни курсове, които се цитират и използват в международен мащаб, литературната и културната история е слабо застъпена, ако не се считат моментите на сравнение със старобългарската книжнина.

У нас не е преведено почти нищо, докато в Съветския съюз, особено след 1960 г., се появи цяла редица по-популярни и научни преводи на византийски автори. Който ги следи, остава с впечатление, че се изпълнява някакъв план — Дигенис Акрит (1960), Геопоники (1960), Византийска любовна проза (1965), Ана Комнина (1965), Никита Евгениан (1969), Византийски легенди (1972). Това не е всичко. По-малките жанрове са застъпени и в сборници — Гръцката епиграма (1960), Паметници на късната антична поезия и проза (1964). Бяха изработени и две превъзходни преводни христоматии, които предлагат едва ли не концепция за процеса на литературната история — Паметници на византийската литература от IV до IX в. (1968) и Паметници на византийската литература от IX до XIV в. (1969).

След представянето на съвременен език, което е и първото непосредствено тълкуване, естествено възниква нуждата византийското литературно наследство да се осъзнае конкретно-исторически. Ако се отвори „Византийский временник“, съветското византоложко списание, или се надзърне в материалите от Букурещкия византоложки конгрес (1971), покрай компаративните и фактологически разработки ще бъдат открити такива теми като „Към разбирането на поетиката на Роман Сладкопевец“ (С. С. Аверинцев), „Образът като категория на византийската естетика“ (В. В. Бычков) или „Художествените осо-

¹ Срв. В. Н. Лазарев. История византийской живописи. М., 1971.

бености на съчиненията на Евсевий Кесарийски (Т. В. Попова). И доколкото заниманието с поетически и общоестетически проблеми е по-висш етап в изучаването на едно литературно наследство, дори само по тия заглавия може да се заключи, че съветската византология е встъпила в него.

От подобен разред са и проблемите, които са поставени за решение в представяните две книги.

„Византийска литература“ съдържа седем очерка, които са посветени на отделни литературни жанрове — Византийската поезия от IV до Х в. и античните традиции (Л. А. Фрейберг), Византийският народен и книжен епос (Т. В. Попова), Византийската сатира (Т. М. Соколова), Византийските епиграми (Ф. А. Петровский), Византийската епистография (Т. В. Попова), Византийският роман (Ф. А. Петровский) и Външният облик на героите на Михаил Псел (Я. Н. Любарский).

Както се казва в концептивно написания редакционен увод, целта на книгата е да подготви „възможността да се премине към създаване на обобщаващ труд, който да представи... картината на литературното развитие като цялост“ (с. 22). Но тя има за задача и да изпълни липсата на такъв труд, да ориентира в многообразието на византийската литература. Затова не може да се отправи упрек на съставителите, че не са застъпени някои жанрове — драмата и прозаическата легенда например, нито че историографията е представена с по-частен проблем, макар и твърде оригинален (художествените възможности на жанра у отделен автор), докато епистографията, напротив, във всички свои етапи. Тази неравност е допустима, тъй като в книгата проблемът за жанровете по-скоро се поставя и обсъжда. Ако това именно е нейният организационен критерий, в цялото не се включват особено органично двата очерка на Петровски — те по-скоро описват явленията на византийската епиграма и роман, без да ги дискутират вътрешно.

Два са обединителните проблеми, които се налагат на съзнанието на читателя — 1) спецификата на византийските жанрове и 2) общата естетико-психологическа атмосфера на византийската литература. По втория съществуват готови положения, които могат да се изведат от обществено-политическото развитие на Византия и да се представят, както е направено в редакционния увод, до по първия има малко установени неща.

В средновековната литература „жанровите прегради играят несравнимо по-съществена роля, отколкото в литературите на новото време“ (с. 22). Но, от друга страна, византийските жанрове не се пресичат на обичайните места, по отношение на античните те са някак изместени. С „драма“ се обозначава романът, „трагудии“ започва да значи „песен“.²

В контекст с този феномен заглавията на някои очерци звучат условно. У Фрейберг под поезия се разбира като че ли „лирика“. Авторката обаче наблюдава примеса на лирично и епично в поезията на Григорий Назиански (с. 39), а Любарский търси модуса на съществуване на реторичното описание и реалистичния портрет в „Хронографията“ на Михаил Псел.³ Попова подчертава условността на жанра „писмо“ в писмата на Аристотел, които представляват по-скоро любовни новели. Какво да се каже за романа, който съществува в прозаическа и в поетическа форма и във втория си вид трябва да се отнесе към епоса, въпреки че в действителност функционира като роман.

В сборника има редица примери за умело съчетание на разборно-информативното изложение с теоретичния анализ, който се налага от особеното поведение на византийските жанрове. Най-добрият е може би в очерка на Соколова за византийската сатира.⁴ Авторката има да реши типичен за византийската литература проблем — кое е оригиналното в този вид произведения, които приличат на античните си образци (т.нар. *catábasis* у Лукиан) дотам, шото едно от тях („Приятел на отечеството“) продължава да се приписва на гръцкия сатирик. Соколова доказва, че датировката на Ервин Роде е правилна, и като изхожда от изводите на М. Бахтин за смесения жанр, т.нар. *spudogelion*, тя доказва още, че византийските автори не са подражавали пряко Лукиан, а са взели от него само родовите признаци на жанра. По този начин е открит пътът да се види оригиналното, както и да се наблюдава своеобразната реалистическа техника на византийската сатира.

Чувствителна към жанровите очертания е и Т. В. Попова, особено в очерка си за епоса.⁵ Нейните оценки са направени на твърде широка основа — от източните до късните западни влияния, с внимание към спецификата на епическия сюжет (срв. с. 91) и със стремеж да се отличи типично византийското, особено в народния епос. И въпреки че на тази степен на знание е все още рано да се отдели фолклорната от епическата, античната от средновековната формулност, у Попова е оформена насоката за подобно отделияне в исторически план.

Вторият едър проблем, който обединява очерците, е особената естетико-психологи-

³ На творчеството на Псел е посветено и едно друго изследване на Любарский. Историческият герой в „Хронологии“ Михаил Пселла: Византийският современник, 1972.

⁴ Работата се предхожда от една по-къса разработка в сб. Античност и современност, М., 1972 — Страница из истории византийской сатиры.

⁵ И нейният очерк се предхожда от по-кратка разработка в сб. Античност и современност — Византийская „Илиада“.

² Срв. А. П. Каждан. Цит. кн., с. 128.

ческа атмосфера на византийската литература. Почти всички автори я тълкуват като историческо образувание, което изисква и свои специфични термини. Още редакционният очерк дава тон с наблюденията върху дуализма на античната и християнската традиция, пречка за живо творчество, антагонизъм на две традиции, които рядко влизат в истински спор и също тъй рядко претърпяват истински синтез (с. 6). Фрейберг търси дуализма като идея за напрежение в творчеството на Григорий Назиански. Но той се проявява и като раздвоение, като своеобразна неискреност. За разлика от неизвестния народен разказвач на легенди официалният византийски писател е двойствен и естествено двусмислен.

Неискреността е психология и поведение, но тя става също и поетика. Особено убедително е показана тя върху епистографски материал от Т. В. Попова. Авторитетът на миналото и склонността към клишета в средновизантийската епоха изкристализират в особена естетическа норма — деконкретизация. След X в. във византийското писмо конкретното и злободневното старателно се избягват. Сякаш в унисон с усложнения дворянски церемониал всичко съвременно и актуално се подвежда към общо положение. И това не е чиста неискреност. Смята се, че по този начин под видимостта на преходното настояще се разкрива устойчивата непреходна истина (с. 207).⁶

Умозрителността на византийския писател, страстта да се цитира, мозаичният метод — това да се вмъкват готови части от антични произведения, нуждата от дистанция — са все страни на естетико-психологическата атмосфера на византийската литература, един комплексен проблем, за чието решение е нужна не само фактическа обработка и опит в прочит на литературните паметници, но също и овладяно умение да се сменя гледната точка — да се изчерпва изучаваният комплекс във всички възможни аспекти. Тъкмо като друга гледна точка „Книга и писател в Византия“ на А. П. Каждан се нарежда естествено до „Византийская литература“.

Авторът ѝ съединява в себе си скрупулозността на кабинетното изследване с дарбата да представя просто твърде сложни проблеми. Трябва да се съжалява, че на български Каждан е представен⁷ не със своята книга „Византийская культура X—XII вв.“ (1968), в която е изработена методика за разбирането на византийското изкуство и литература в исторически аспект.

⁶ Срв. също А. П. Каждан. Византийская культура, с. 166.

⁷ На български език е преведена неговата книга „По следите на миналите столетия“. С., 1965. Каждан е автор и на редица трудове по проблеми на античната религия.

В „Книга и писател в Византия“ А. П. Каждан доказва още веднъж таланта си на популяризатор, това да извади историческото сведение и така да го внуши на четящия, шото да прозвучи като нещо толкова известно, че да се почувствуваш задължен да го запомниш.

Книгата на Каждан е изпълнена с факти, тя е информативна в прекия смисъл на думата. Но фактите изграждат атмосфера, а атмосферата преминава в концепция. Гледано строго, в голямата си част книгата говори за неща, които стоят като че ли във от литературата — за писмения материал във византийско време (глава първа), за византийските училища и висши школи (глава втора).

Но, както личи от връзката между заглавията на четирите глави, Каждан разбира литературата широко — като обмяна на знание, като феномен, който е подчинен на друг по-същностен феномен. В социологически аспект на наблюденията литературата се мисли за страна на самия живот и редица черти, които в жанровия ъгъл на зрение на „Византийская литература“ се засягат само аналитично, тук се осветляват като цялост от жизнената практика. Жанровата пъстрота и нарочитият формализъм например стават разбираеми като повторение и реакция на неустановеността във византийските обществени порядки.

Подчертано социологически е ъгълът на зрение в четвъртата глава („От творца към читателя“), в която са приведени ценни сведения за религиозната драма — според автора тя би могла да има подобна съдба като западноевропейската. Страниците, посветени на драмата, направо могат да бъдат пренесени във „Византийская литература“.

Верен на своя аспект, Каждан вижда в драмата не толкова литературния жанр, а по-скоро театъра — според него първата форма за пренос на творчеството към читателската публика. След нея следва ораторското изкуство. Налага се впечатлението, че слушаното слово предхожда четеното във Византия. Едва след него следва книгата, която Каждан представя също социологически — какво представлява Библията като книга за обикновения византиец и кои антични автори били предпочитани. Напомня се, че византийското четиво не е непременно „намръщено“ (с. 134), били са четени и весели истории, и насмешливи ямби. На последно място са поставени византийските библиотеки — по какъв начин са пазели книгата и какви били тогавашните навици на четене. Само при най-повърхностен прочит би убягнала концепцията на Каждан — практиката на общуването с литературата и самата литература не са едно и също нещо, но те не са и напълно различни неща.

Третата глава на книгата, озаглавена „От знание към творчество“, е посветена на един определен писател — историка Никита Хониат. Може би тя е най-интересното в изло-

жението на Каждан. Възможно е по-високата стойност да е впечатление, което следва от контраста между тая глава и останалите три. Тук аспектът е вътрешен — самото художествено творчество като светоглед и поетика, при това на един определен писател. Социологическият аспект като че ли е изостанен. Доколкото може да се предполага, Каждан допуска тази смяна, тъй като смята, че с осмислянето на един автор, и то на историограф като Никита Хониат, могат да се уловят тенденциите на „византийското“ като литературно явление.

Както и да е, така може да се струва на читателя и този автор да е избран случайно, но в очерка за Хониат е показано, че на тази литература, на която в останалите очерци се гледа „отвън“, може да се гледа и „отвътре“.

Каждан наблюдава едновременно византийския историографски маниер и явлението „Никита Хониат“, като отделя традицията от оригиналното положение. Авторът е историк, и то от епоха, когато клишетата и цитатът са вече безусловна форма за цялата литература. И другаде,⁸ и тук също Каждан вижда в стереотипите типичния византийски проблем да се съхрани традицията, а не просто баналност или по-ниска художественост. Интересно е, че в случая средновековният летописец прераства в писател от съвременен тип. Едно сравнение с Ана Комнина показва, че Хониат е значително по-сложен и по-гъвкав отразител на своето време.

В характеристиката на Каждан са уловени много значения на Хониатовата художественост. Но посоката на отравеното към читателя внушение се следва неотлъчно — творчеството му е представено като опит за преодоляване на стереотипа, който в крайна степен остава все пак непреодолим. Субективно отношение към възрастта (с. 89), иронична употреба на стереотипите (с. 90) — това са най-честите форми на преодоляването у Хониат. Каждан наблюдава и изразява му като образно-мислителна система, за да отличи в клонящата към ред и йерархия християнска система едно „абсолютно несистематизирано съмнение“ (с. 92). Наблюдава се скритото десакрализиране на идеята за императорската власт посредством двусмислено третиране на символите ѝ, критичното отношение към собствената култура и цивилизация, което върви успоредно с едно значително по-сложно виждане на човешкия характер (с. 102). Може би то дава основа да се напусне статичната представа за човека. У Никита Хониат се явява нещо „Шекспирово“ в изписването на такива образи като Андроник I и Исак Ангел. Типологически то довежда и до съвсем Шекспирово боравене с латимотивни езикови образи, които подтекстово изработват идеята за катастрофа и нестабилност и внушават противоречието на прищивност и реалност.

Каждан достига до редица специфични черти на Хониатовото произведение — не хронологическа, а логическа последователност (с. 113), забавеност на повествованието, която кореспондира с наличието на психологическа мотивация в противовес на забързания немотивиран разказ за същите събития в една западна хроника (с. 115 сл.). Изследвани са и непосредствените стилистически похвати на Никита Хониат, които Каждан не пропуска да сведе до общата смислова атмосфера на произведението, дотам, че дори в употребата на представката *meta-* се търси израз на чувството за нестабилност и промяна.

В очерка на Каждан се налага изводът, че представата за една суха, нединамична византийска историография е невярна. Творчеството на Никита Хониат е високо динамично и отразително способно, то има и художествени качества.

Подобен извод се налага и в очерка на Любарский за Михаил Псел във „Византийская литература“. Разбира се, Псел отстъпва на Хониат по субективност. Но при сравнение се налага впечатлението, че Каждан и Любарский са водени от общата методическа идея да се разкрият художествените достоинства на византийската историография. Затова очеркът за Никита Хониат звучи свързан с жанровите студии във „Византийская литература“.

Справедливо е да се отбележи, че у Каждан е налице зрелост, точно чувство за смисъла на детайлите и естествено съпътстващата тях качества лекота на изказа. Но това не пречи да се види общността, върху която съществуват двете книги и върху която трябва да се очаква, че ще възникне и пълният курс по византийска литература, така необходим за съвременните византоложки проучвания.

Богдан Богданов

„РЕАЛИЗМ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ УСЛОВНОСТЬ“ от ВИКТОР А. ДМИТРИЕВ
Изд. „Советский писатель“, 1974, 278 с.

Проблемът за условността в реалистическото изкуство продължава да бъде един от най-интересните и все още дискуссионни въпроси в марксистката естетика, въпреки че безусловното ѝ отрицание вече може да се счита за анахронизъм. Днес и най-скептично настроените са принудени да я признаят като естетическа реалност в социалистическото изкуство, доказала категорично своята плодотворност. И ако все още около нея се водят научни полемки, то въпросът вече не се свежда до това, възможна ли е условност в

⁸ Срв. Византийская культура, с. 105.